

DARMÓS, LA SERRA D'ALMOS, LLABERIA I ALTRES NOMS DE NUCLIS DE POBLACIÓ DEL TERME DE TIVISSA

VENTURA CASTELLVELL DÍEZ

Societat d'Onomàstica

ventura.castellvell@gmail.com

[Data de lliurament i acceptació: octubre de 2020]

PARAULES CLAU:

toponímia, Tartacó, terme de Banyoles, partida de Vilanova, l'Algira dels Xueps

PALABRAS CLAVE:

toponimia, Tartacó, término de Banyoles, partida de Vilanova, L'Algira dels Xueps

KEYWORDS:

place names, Tartacó, Banyoles, Vilanova, L'Algira dels Xueps

RESUM

El municipi de Tivissa conté dins dels límits del seu terme dos nuclis de població que mantenen la vitalitat (la Serra d'Almos i Darmós) i un tercer de població irregular (Llaberia), al costat d'altres que han tingut una important presència humana i actualment són considerats partides de terra (Banyoles i Vilanova). L'article parla d'aquests topònims i d'altres que hi estan lligats estretament (Tartacó i l'Algira). S'hi tracten les diverses versions de l'origen etimològic dels noms, segons la documentació consultada, així com altres aspectes nous, i se n'exposen els dubtes encara existents.

RESUMEN

El municipio de Tivissa contiene, dentro de los límites de su término, dos núcleos de población que mantienen su vitalidad (La Serra d'Almos y Darmós) y un tercero de población irregular (Llaberia), junto a otros que han tenido una importante presencia humana y actualmente son considerados partidas de tierra (Banyoles y Vilanova). El artículo habla de estos topónimos y de otros estrechamente ligados a ellos (Tartacó y L'Algira). En él se tratan, también, las diversas versiones del origen etimológico de los nombres, según la

documentación consultada, así como otros aspectos nuevos, y se exponen las dudas aún existentes sobre la cuestión.

ABSTRACT

The municipality of Tivissa includes two population centres which are still alive – La Serra d'Almos and Darmós – and a third one which is inhabited at certain times (Llaberia), together with others where there has been considerable human presence and which are considered as places with their own identity (Banyoles and Vilanova). This article talks about these place names and others closely associated with them (Tartacó and L'Algira). It deals with the various stories about the etymological origin of the names appearing in the documents consulted, as well as other new aspects, and sets out the doubts that still remain.

INTRODUCCIÓ

Aquest escrit s'ha centrat en els noms dels llocs poblats del terme de Tivissa, exceptuant el poble de Tivissa i els diversos masos aïllats. Dos d'aquests llocs, la Serra d'Almos —en el passat conegut amb els noms de Tartacó i la Serra— i Darmós, mantenen la població malgrat el despoblament generalitzat del món rural. Un tercer, Llaberia, té una població reduïda i no constant. Els altres topònims corresponen a noms i termes estretament lligats al riu i que en el passat havien tingut més pes humà, com Banyoles i Vilanova, ambdós relacionats amb l'Algira, avui desapareguda. Els topònims indicats són la raó d'aquest escrit: la localització dels llocs, les notes històriques, les formes gràfiques utilitzades, la presència a la documentació, l'origen dels noms, les diverses interpretacions, fins on s'ha arribat en el seu estudi i uns quants interrogants. Tot plegat pretén ser un resum dels coneixements existents fins ara sobre aquests topònims, amb una finalitat divulgadora i amb l'esperança que estimuli noves recerques, l'obtenció de més dades, la consecució de nous resultats i l'activació de revisions crítiques.

La informació utilitzada és bàsicament extreta de fonts bibliogràfiques, amb poques dades d'arxiu. S'ha partit de les publicacions que tenen com a centre temàtic el municipi de Tivissa (*Fulls d'història de la vila de Tivissa i del seu territori antic*), continguin dades toponímiques destacades (*Tivissa. Un poble antic de la Catalunya Nova*) o detallin fets i continguts històrics (*Capbreu de la baronia d'Entença. Segle XIV*). També llibres sobre poblacions veïnes, sobretot les que van pertànyer a l'antic i extens terme de Tivissa (*Les nostres arrels. Documents*

“ELS TOPÒNIMS
INDICATS SÓN LA RAÓ
D'AQUEST ESCRIT: LA
LOCALITZACIÓ DELS
LLOCS, LES NOTES
HISTÒRIQUES, LES
FORMES GRÀFIQUES
UTILITZADES, LA
PRESÈNCIA A LA
DOCUMENTACIÓ,
L'ORIGEN DELS
NOMS, LES DIVERSES
INTERPRETACIONS,
FINS ON S'HA ARRIBAT
EN EL SEU ESTUDI
I UNS QUANTS
INTERROGANTS.”

de la baronia d'Entença). Tractant-se d'un tema toponímic, s'han consultat les publicacions de Joan Coromines, sobretot el seu monumental *Onomasticon Cataloniae*, i altres llibres amb continguts relacionats amb el tema d'aquest escrit (fogatges, cartes de població...).

Els resultats es presenten per nuclis de població o partides. Les referències bibliogràfiques es detallen en notes a peu de pàgina, a excepció, en la majoria dels casos, de les que fan referència a diccionaris o llibres que contenen índexs onomàstics, atès que la seva consulta facilita la localització de citacions textuais o referències.

DARMÓS

Darmós, poble agregat al terme de Tivissa, està situat a la dreta del barranc de Darmós, a 10 km de la capital del municipi. L'església parroquial està dedicada a sant Miquel Arcàngel.

El nom del poble apareix a la documentació consultada des del segle XIII amb les formes *Darmós*, *Darmoç*, *Darmors*, *Dormós*, entre les quals la més habitual és la primera. Les primeres notícies són de la dècada dels anys trenta del segle XIII. Artur Cot informa, sense donar-ne més dades, que “una colla de documents signats els anys 1230, 1232 i 1234 esmenten l'indret denominat Darmós”.¹ Probablement es refereix a les dades que apareixen en el capbreu de la baronia d'Entença datat entre el 1344 i el 1358. En aquest capbreu sempre apareix escrit *Darmoç*, tant a les declaracions de dues sorts que, diuen, foren “de moro”, com en les concessions de tres peces de terra en el “loch appellat Darmoç” dels anys 1232, 1234 i 1235. En els segles XV i XVI la forma majoritària és *masos de Darmós*, al costat d'altres com les utilitzades als fogatges. En el de 1497 hi ha set focs en els “Masos del terme appellat Darmós”, en el de 1515 vuit focs en “los masos de Dormós” i en el de 1553 hi ha set focs en els “Masos de Ermós”.

L'ús de Darmós es manté fins a avui dia. En el *Diccionario gráfico estadístico-histórico de España* de Pascual Madoz (1850) apareix escrit *Darmós* o *Dormes*, la *Geografía general de Catalunya* d'Emili Llauredó (1908-1918), en el volum dedicat a la província de Tarragona, escriu *Darmors* i afegeix que “també rep lo nom de Dormers”.² El llibre *Fulls d'història de la vila de Tivissa* diu que, havent trobat escrit aquest nom de dues maneres, *Darmós* i *Darmors*, a les fonts bibliogràfiques, adopta la forma *Darmós* perquè *Darmors* no s'ha trobat en cap dels documents antics consultats i perquè *Darmós* és la forma que figura en el DCVB³ i alhora la més semblant a la pronúncia de la comarca.⁴ No degueren tenir en compte la forma *Dormós* perquè només era usual fora del terme. Tampoc van poder consultar altres publicacions de referència per a l'escriptura dels noms de poblacions perquè sovint només relacionaven els noms dels caps de municipi.

Sobre la seva etimologia el DCVB diu que “tal vegada ve de l'àrab *dar Maws*, ‘casa de Maus’. En canvi, Joan Coromines a l'*Onomasticon Cataloniae* afirma que és versemblant l'etimologia àrab *Dar Musa* ‘casa de Mussa’. Alhora relaciona Darmós amb *Castylmoç* (Castellmós), forma documentada al capbreu dels Entença de mitjan segle XIV, perquè ambdós topònims deuen provenir del nom del mateix moro. En el mateix article diu que va recollir l'any 1932 a Torroja i a la Vilella Baixa les formes *Dormós* i *Serra de Dormós*. Per a Coromines aquesta darrera forma és una confusió causada per la llunyania entre

aquests dos llocs i Darmós. Confusió que, segons Coromines, també havia recollit Josep Maria Casacuberta l'any 1920 a Riba-roja.

Un comentari a part mereixen les imaginatives interpretacions populars. En el fogatge de 1553 es relacionen els focs dels "Masos de Ermós". Aquesta versió gràfica, transmesa per generacions deuria originar l'article "Larmós" del número 80 (2005) de la revista local *Tivissa*. S'hi s'afirma que la consonant inicial de Darmós es va tergiversar i "segons els vellets del poble" l'origen és en una masia que tenien "un nen molt maco, molt preciós" i se la coneixia per "mas Larmós". Conclou que aquest és l'origen del nom, i "per molt que diguin els historiadors que és nom àrab, no tenen raó, és cent per cent català".

També identifica el poble la Mata de Darmós, nom amb què es coneix popularment un arbre monumental de la població. Segons la veu popular s'ha fet gran perquè ha crescut prop d'un antic pou. Mata és el nom que rep en diversos llocs el llentiscle i per Darmós és un símbol que ha passat a formar part de l'escut del poble, acompanyat de branques de raïm i olivera.

DE TARTACÓ A LA SERRA D'ALMOS

Tartacó és l'antic nom que ha batejat una vall, un barranc, un mas i alhora diversos masos, d'un territori que posteriorment van adoptar el nom de *la Serra de Tartacó* i més modernament *la Serra* o *la Serra d'Almos*.

El nom *Tartacó* apareix per primera vegada a la documentació consultada en el capbreu de Tivissa de 1204 quan esmenta uns camps a *Tartaquó*.⁵ Posteriorment es troba en el capbreu dels Entença de mitjans segle XIV, entre 1344 i 1358, publicat per Teresa Palet i Manuel Romero. El topònim és citat en les declaracions de Bernat Pellicer, un tros de terra a *Tartacó*, i en la de Guillem Escoda del *mas de Tartacó* i Ramon Pellicer i Joan Bages de *Tartacó*. Tots ells declaren trossos de terra que havien estat dels moros. En els fogatges escriuen *Masos de Tartaquó* en el 1496 (11 focs) i *Masos de Tartacó* de l'any 1553 (13 focs).

El llibre *Fulls d'història de la vila de Tivissa* dona altres denominacions d'aquest lloc a partir d'atestacions dels segles XV a XVIII facilitades per mossèn Manuel Vinyes, tretes de l'arxiu parroquial de Capçanes. Són el "mas d'en Jaume Scoda, qui és a la Coma de la Vall de Tartacó", del 1460, "la Serra de Tartacó", del 1585, els *Masos de la Serra*, de l'any 1619, el *Mas d'en Tartacó*, del 1761, els *Masos de la Serra*, del 1766, o l'habitual *Masos de Tartacó*.⁶ També són del segle XVIII les formes *Masies de Tartacó* o *Masades de Tartacó* dels anys 1733 i 1778,⁷ a més del popular *la Serra*, sense cap determinatiu, que apareix sovint al costat d'aquests noms en el segle XVIII. A finals d'aquest segle acaben les referències al nom Tartacó, amb l'excepció del barranc de Tartacó que passa a tocar del poble. A partir de finals del segle XVI havia començat a aparèixer documentalment el genèric *serra* amb funció de topònim (la Serra de Tartacó, els Masos de la Serra) per anomenar el grup de masos conegut per *la Serra* que començava a consolidar-se. Amb el pas dels anys va passar a ser el nom del nucli principal del terme i Tartacó es va mantenir com a nom d'un mas. En un document de l'any 1778 es parla de "la masia de Tartacó sita serca el lugar de la Serra",⁸ clara indicació que el lloc de la Serra s'identificava al marge del mas de Tartacó.

Sobre l'origen etimològic de Tartacó, Joan Coromines a l'*Onomasticon* diu que “deu ser derivat del mossàrab *tartaq* ‘morques, mares del vi’, en un sentit figurat de ‘terregada, escòries’, sigui com a derivat romànic o del *tartaqun*, plural àrabic”.⁹ Afegeix que no és exclusiu del territori mossàrab perquè hi ha la partida de terra de Tartagó a Nyer (Conflent), municipi de la Catalunya del Nord on, a més de la partida de terra d'aquest nom, hi ha el torrent de Tartagó.¹⁰

La Serra d'Almos és un agregat del municipi de Tivissa situat prop del barranc de Tartacó. L'any 2011 es va constituir com a entitat municipal descentralitzada. L'església parroquial d'aquest lloc està dedicada a sant Domingo, nom que tendeix a la innecessària substitució per sant Domènec.

L'actual nom de la Serra d'Almos, escrit *Serra d'Almós* o *Serra d'Almors* en algunes publicacions, fa referència al terme que anteriorment s'havia conegut per *Tartacó*, *Masos de Tartacó* o *Serra de Tartacó*, a més de la forma simple *la Serra*, que no s'ha deixat d'utilitzar mai. En els segles XVIII i XIX és d'ús predominant *la Serra*. Així apareix als diccionaris de l'època com al *Diccionario gráfico estadístico-histórico de España* de Pascual Madoz (1850), al *Diccionario universal de la lengua castellana. Ciencias y artes*, de Nicolás María Serrano (1878), al volum 16 del *Boletín del Instituto Geológico de España* (1890), on fa esment al “barranco de la Serra”, a *Cataluña. Estudio acerca de las condiciones de su engrandecimiento y riqueza* de Pere Estasen Cortada (1900), en què a la pàgina 578 cita “Darmós, Llavería, La Serra y muchos caseríos y casas de labor”, a més d'altres publicacions catalanes i espanyoles de la segona meitat del segle XIX.

També a la documentació oficial i a la premsa a partir del segle XIX la forma és *la Serra*. Gradualment es va anar introduint la Serra d'Almos, castellanitzat per *Serra de Almos*. El primer testimoni localitzat d'aquest nom és en un document de l'any 1817, escrit *la Cerra de Almos* pel vicari de la parròquia. Del 1818 és *la Serra de Tivissa* per referir-se a la Serra d'Almos, únic cas detectat que identifica el nom amb el del municipi. La presència documental de *Serra de Almos* l'any 1853 testimonia que aquesta forma ja no era estranya.¹¹ A la premsa provincial no es troba *la Serra de Almos* fins l'any 1871, concretament a *El Tarraconense*. A partir del segle XX és majoritari l'ús de *la Serra d'Almos* i algun casos la forma simple *la Serra*.¹² A la *Geografía general de Catalunya* (1908-1918), en el volum dedicat a la província de Tarragona, Emili Morera Llauredó utilitza la forma *Serra d'Almors* i afegeix que el nom habitual és *la Serra*. Hi ha qui considera que el nom d'Almos o *Almors* equival a donar a l'indret el nom de Serra dels Moros.¹³ Davant d'aquesta duplicitat de formes el llibre *Fulls d'història de la vila de Tivissa* adopta la forma *Almos*. Ho justifica perquè és la que apareixia en el nomenclàtor de *La Divisió Territorial de Catalunya* de 1937 publicat per la Generalitat de Catalunya i la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, perquè així apareix en el llibre de J. Coromines *El que s'ha de saber de la llengua catalana* (1954) i perquè és la forma més acostada a la fonètica local.¹⁴

La Serra d'Almos és un topònim compost. El primer component, *serra*, és un sinònim de muntanya, sovint allargada i no gaire alta, poc o gens escarpada, que segueix una mateixa direcció.¹⁵ El genèric *serra*, que ha esdevingut topònim a la Serra d'Almos, no presenta el perfil dentat que suggereix el seu nom. Enric Moreu-Rey escriu que “la tradició etimològica clàssica voldria que *serra* provingués del vocable designant l'eina del mateix nom, i els relleus que porten aquest nom haurien de presentar una forma

retallada o irregular com dents”, i conclou afirmant que “la realitat observada ho contradiu”.¹⁶

La primeres referències sobre l'origen d'*Almos* en els treballs de Joan Coromines es troben en el primer volum d'*Estudis de toponímia catalana* (1965). L'inclou en una relació de topònims d'origen mossàrab. També s'hi refereix a *Lleures i converses d'un filòleg* (1974) com a nom genuí català amb final en -o / -os, habitual a les terres de l'Ebre (Cepiello, Focarillo, Illos, Pàndols, Roianos, Santos, Seco...). En cap d'aquests dos llibres n'indica l'origen etimològic. Sí que ho fa a *Tòpica Hespèrica* (1972) quan diu que hi ha prou raons per suposar que té el mateix origen que el castellà *álamo*, amb el qual relaciona Almos. L'ètim era el celta *ALMOS i la seva variant *almo-*, amb el sentit de *populus*, 'pollancre' en celta antic. El *Diccionari català-valencià-balear* reproduïx la relació que estableix Coromines entre l'etimologia d'Almos i el celta **almo-*, 'pollancreda'. Aquesta probabilitat ja no apareix en obres posteriors de Coromines, com el *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (1980-1991) que va publicar juntament amb José Antonio Pascual. Com es veurà més endavant, J. Coromines va modificar aquesta teoria.

En els *Fulls d'història de la vila de Tivissa* s'exposa l'opinió de Francesc de Borja Moll, un dels autors del DCVB, a través d'una carta particular del 27 de maig de 1951. En la qual

Fig. 1. Vista de la Serra d'Almos, amb el barranc de Tartacó a la part inferior. Fons Carmel Biarnés (ACRE). Registre: 87/55

diu que *Almors* és la forma etimològica i *Almós* en seria una variació gràfica. Parteix de la deformació d'*els moros*, plural d'*el mor*, derivat del llatí MAURU, 'moro'.¹⁷ Pensa que té el mateix origen que Almor, poble de la Garrotxa, escrit *des mor* i *deç mor* els anys 1362 i 1392 i que "prova l'evolució de la forma llatina MAURO devers la forma *mor*, sense alterar-se la significació de *moro*". A continuació, afirma que "la Serra d'Almós o Almors significaria etimològicament la Serra dels Moros". Són teories poc consistents que han aprofitat la proximitat del jaciment arqueològic ibèric del Coll del Moro a dos quilòmetres del poble. No és el cas de l'arqueòloga Lluïsa Vilaseca, ja que no devia pensar en 'els moros' quan esmenta el jaciment 'ibèric' del "Coll del Moro de la Serra d'Almos".¹⁸

La presència de les variants *Darmors* i *Almors* a la bibliografia, però no a la documentació d'arxiu, no té fonament. Si estiguessin documentades podrien considerar-se com a noms compostos amb un element comú, *mors*, plural de *mor*, abundant a la toponímia catalana. Aquest element pot anar sol, feminitzat o formant compostos: el Mor, antic terme agregat a Tàrraga (Urgell), el Puig de Mors (Mallorca), les Planes de Móra (el Pinell), la Punta de la Móra (Tamarit, Tarragonès) o la Roca dels Moros (Cretes). Entre els compostos amb *mor* dos exemples medievals: Mormany, nom d'una alqueria a València, o un dels límits de l'antic terme de Cardó amb Fullola, escrit *Petramor*, *Pedramor* o *Peramor*. En aquests casos, i similars, cal estar atents a les característiques del lloc, a la seva història i a les formes antigues, perquè podrien tenir el seu origen en *pedra*, *morro*, *moro*, *móra* o fins i tot amb *mur*. No es pot relacionar Serra d'Almos, amb Serra dels Moros sense uns bons coneixements del nom i del lloc.

La darrera versió de Joan Coromines sobre el topònim Serra d'Almos va aparèixer a l'*Onomasticon Cataloniae*. Remarca que "embulla un poc la qüestió l'existència del poble Darmós" i afirma que "llurs noms són diferents i sense res a veure". Explica que en el transcurs de les seves enquestes toponímiques va recollir el nom a catorze pobles veïns, de la Ribera d'Ebre i del Priorat, amb el resultat majoritari de Serra d'Almos distingint-lo clarament de Darmós. Josep Maria Casacuberta, que l'havia precedit fent enquestes toponímiques a la Ribera l'any 1920, no havia trobat aquesta unanimitat en el nom Serra d'Almos. Coromines explica que a Casacuberta "a Riba-roja li digueren *Serra Darmós* parlant de Darmós (però Riba-roja n'és lluny, i és natural que els confonguessin). Tampoc n'és gaire a prop Torroja, únic lloc on em digueren que Darmós es diu *Dormós* o bé *Serra de Dormós*". La documentació que cita Coromines és la mateixa que aporta el llibre de F.M. Bru facilitada per mossèn Vinyes. Sobre la seva etimologia diu que Almos té l'origen en el nom propi germànic femení *Adalmus*, variant del que ha donat nom al poble *els Alamús* (Segrià), i els noms femenins *Na Almus* i *Almus*, o les formes més properes a l'ètim com *Adalmodis* o *Azalmodis*, totes documentades en el segle XII. Justifica la seva evolució a partir de la forma ADALMODS > Aalmos > Almos, amb desplaçament de l'accent a la primera síl·laba.¹⁹ La revista *Tartacó* va reproduir l'article "Almos" de l'*Onomasticon* sobre l'origen d'aquest topònim en el número 17 de l'any 1996. Aquesta teoria no pot evitar els dubtes. Coromines atribueix l'origen d'Almos, documentat per primera vegada el segle XIX, a un antropònim germànic medieval i no té en consideració les similituds i la proximitat entre Darmós i d'Almos.

Un darrer apunt. L'escut oficial de la Serra d'Almos, aprovat l'any 2014, conté un pollancre i una serra, travessada sobre el tronc. Són senyals tradicionals i elements par-

lants que tenen el seu origen en el nom de la població. Un escut anterior, reproduït per Montserrat Anguera a la *Miscel·lània del CERE* de l'any 2001²⁰ té, dins d'un cercle, un gran arbre damunt d'una escarpada muntanya i a la part inferior una serra arborera.

LLABERIA

Llaberia és gairebé un enclavament del municipi de Tivissa en el Priorat i el Baix Camp. Limita amb la Serra d'Almos, Capçanes, Colldejou, Pratedip, Vandellòs i Tivissa. Està situat a 12 quilòmetres de la capital del municipi, a uns 680 metres sobre el nivell del mar; té un destacat caràcter muntanyenc i resta allunyat de les principals vies de comunicació. L'església parroquial, dedicada a sant Joan Baptista o sant Joan Degollat, “data de temps llunyans, encara que documentalment no podem acreditar-ho, la tradició assegura que és tant o més vella que la de la vila”.²¹ El capbreu de 1556 diu que “dins del castell del loch de Llaberia està encastellada la yglésia parochial de dit loch”,²² explicació reproduïda en altres capbreus.

Els límits del terme de Llaberia tenen l'origen en temps de la conquesta cristiana. Segons Manuel Romero i Teresa Palet el comte Joan de Prades va concedir la separació del terme de Llaberia del de Tivissa el 17 de juliol de 1369. Les condicions econòmiques d'aquesta separació van comportar queixes i el 13 de novembre del mateix any va ser anul·lada la separació. Així Llaberia es va mantenir dins dels límits establerts en temps dels sarraïns, tal com anunciava el document fundacional de l'any 1174 segons M. Romero i T. Palet.²³ Document que, en no haver-se consultat, no permet saber si els límits actuals coincideixen amb els de l'any 1174.

El topònim Llaberia dona nom al poble i terme, a una serra, uns pinars, unes penyes, un barranc, una mola i també al forat de Llaberia, cavitat situada al límit amb el terme de Capçanes. La forma més antiga d'aquest topònim apareix l'any 1154 quan s'estableixen els límits d'una marca fronterera al voltant del castell de Siurana. Un dels punts terminals eren “les penes altes de Labaria”,²⁴ esmentades de nou l'any 1195.²⁵ En unes noves confrontacions de l'any 1173 s'esmenta el “locum quem apellant Pinars de Lebaria”.²⁶ També es troba en “Jovan de Labaria”, nom d'un dels tres testimonis que l'any 1191 signen la carta de població de Vandellòs, i potser també és un dels dotze repobladors,²⁷ segons M. Romero i T. Palet. Torna a aparèixer quan s'indiquen els límits entre l'arquebisbat de Tarragona i el bisbat de Tortosa l'any 1204 —“serram de Laberixes” diu— però una nota a l'edició d'aquest document remarca que en altres versions posa “Laberies”.²⁸ En el capbreu d'aquest mateix any, el 1204, que copien T. Palet i M. Romero, s'esmenta *Laberia*, així com en el de mitjan segle XIV.²⁹ En els fogatges hi ha les formes *Laberia* en el de 1496 (7 focs) i *Masos de Llaberia* en el de 1553 (20 focs, inclosos els de Fatxes). En totes aquestes cites medievals cal llegir *Llaberia*. En els textos catalans antics escriuen *l*— inicial, seguint la grafia llatina, però feien el so *ll* (palatal).

Més modernament, en el volum dedicat a la província de Tarragona de la *Geografia general de Catalunya* (1908-1918), Emili Morera escriu *Llaveria*, el DCVB l'entra per *Llaveria*, indicant que també és un cognom amb diverses variants gràfiques i Francesc de B. Moll en el seu llibre *Els llinatges catalans*, publicat l'any 1982, parteix de la forma *Llaveria*, assenyalant que “l'origen del topònim no és clar” i afegint que “apareix documentat un *Livirici* (834), però no és segur que hi tingui relació”.

Atesa la manca d'unanimitat a l'hora d'escriure el nom, el llibre *Fulls d'història de la Vila de Tivissa* utilitza la forma *Llaberia* enfront la variant *Llaveria* adoptat en alguns textos escrits. Ho justifica perquè és la grafia més usual en els textos antics i contemporanis i perquè a la parla local es diferenciaven els sons *v* i *b*. Joan Coromines recull aquest criteri i reproduceix a l'article sobre Llaberia de l'*Onomasticon* un fragment de la carta que va rebre dels editors dels *Fulls d'història de la vila de Tivissa* que diu: "la cartografia dels segles passats i presents, i el geògraf Josep Iglésies, han escrit *Llaveria*, però hem decidit adoptar la grafia de *Llaberia*, per la realitat fonètica local, en una localitat on es fa perfecta distinció entre els son *v* i *b*". Però els editors encara afegeixen un altre criteri. L'adopció de la forma *Llaberia* "no ho contradia, ans tanmateix ho confirma, la possibilitat etimològica, si el nom actual resultés ésser una alteració de *Lloberia*",³⁰ mostra de les etimologies que les similituds creaven en els àmbits populars.

Algunes de les variants gràfiques del topònim *Llaberia* es veuen reflectides a les enquestes que va fer Joan Coromines l'any 1936 a la Ribera d'Ebre i al Priorat. Fonèticament era *Llabaria* a Capçanes, *Llebaria* a Falset o *Lliberia* al Molar, sempre amb bilabial, en canvi *Lleveria* a Gratallops, amb labiodental.³¹ Aquesta disparitat ha originat diverses formes en el cognom Llaberia: *Llaveria*, *Llebaria*, *Lleberia*, *Lleveria*, *Llevaria*, *Llabaria* o *Lliveria*, i en plural *Llaberies*, *Llaveries* o *Llaverias*.

Sobre la seva etimologia Joan Coromines, a *Estudis de toponímia catalana* inclou Llaberia a la llista de noms aràbics, sense fer cap referència al seu significat.³² En el DECat diu que és un nom d'origen aràbic i n'indica l'origen, *al-habarîya*, però no el seu significat.³³

Fig. 2. Fotografia d'un habitatge de la població de Llaberia a finals dels anys 60 del segle XX. Autor: Carmel Biarnés (ACRE).
Registre: 82/48

A l'*Onomasticon* reafirma l'etimologia, "sens dubte aràbiga", d'*Al abariya*, adjectiu femení derivat de 'travessar' que en el cas de Llaberia s'usava "per designar el trajecte de serra que va de la Mola de Colldejou fins al Puig del Puntaire, damunt Vandellòs, al mig del qual es troba Llaberia".³⁴ En canvi, el llibre *Topònims catalans. Etimologia i pronúncia*, publicat posteriorment l'any 2002, només considera que Llaberia "potser és d'origen aràbic".

BANYOLES

Banyoles, nom d'un antic terme de l'actual municipi de Tivissa situat a la riba esquerra del riu, entre el terme de Móra la Nova i el de Ginestar.

El topònim Banyoles pot tenir l'origen en un nom transportat pels repobladors després de la conquesta cristiana del segle XII o en un descriptiu de lloc. La primera possibilitat no es pot justificar perquè no està documentada a les fonts consultades. Es per això que aquest article se centra en el descriptiu de lloc.

Josep Balari, filòleg i historiador, escriu: "La palabra latina BALNEUM ha dado lugar al nombre *balnieres*, *banieres* y *bagnieres*, en el bajo latín, para expresar en sentido figurado las ideas de lago o estanque. Así deriva del catalán Banyeres, como también Banyoles de BALNEUM".³⁵ El DCVB li atribueix el significat de *banys* i alhora atesta la forma *Baniolas* de l'any 823 referida a la capital del Pla de l'Estany. Enric Moreu-Rey diu que "Banyols, Banyuls, Banyoles tenien antigament, al costat de llur valor precís etimològic, el sentit més ample d'*estanyols*".³⁶ Segons Joan Coromines el nom Banyoles del terme de Tivissa i del Pla de l'Estany tenen el mateix origen en el llatí BALNEOLA, plural de BALNEOLUM 'petit bany'.³⁷ La variant *banyols* no era estranya. Apareix entre la documentació de Tivissa i la d'altres llocs. Els Banyols de Sant Boi de Llobregat o els Banyols de Santa Eulàlia de Provençana (l'Hospitalet de Llobregat) eren, a l'edat mitjana, zones d'aiguamolls del delta del Llobregat, fa anys dessecats. La variant *banyuls* es troba en el nom de la localitat rossellonesa de Banyuls de la Marenda. Antigament prop d'aquesta població hi havia zones lacustres. El determinatiu Marenda 'maresma' duplica el significat original del topònim i certifica que hi havia abundants aiguamolls conseqüència de la proximitat del mar.

Banyoles o Banyols són topònims que ens acosten a una realitat, actual o pretèrita, de diversos llocs amb aigües termals, banys, embassaments o aiguamolls. A Banyoles (Pla de l'Estany) hi ha un dels llacs més grans de Catalunya, però també a tocar de l'estany hi ha altres espais lacustres com els aiguamolls de la Puda, on es troba la font Pudosa d'aigües curatives. A més, hi havia els esmentats aiguamolls (*banyols*) del delta del Llobregat i de Banyuls de la Marenda. En el cas de Banyoles del terme de Tivissa, en alguns documents medievals escrit Banyols, no hi ha testimonis de l'existència històrica de balnearis, ni aigües termals o curatives, ni embassaments, però sí de zones de mal treballar, humides per la proximitat del riu, situades a les zones baixes del barranc de Banyoles —que terres amunt és conegut per barranc de la Fotx—, poc abans de la seva desembocadura a l'Ebre. És possible que fos aquest lloc el que bategés l'antic terme de Banyoles quan els aiguamollets eren prou destacats per identificar l'espai.

El nom Banyoles no només identifica l'antic terme i actual partida de terra de Banyoles, sinó també altres indrets que hi estan relacionats: un mas, un barranc, l'ullal de Banyoles, el salt de Banyoles o el castellet de Banyoles. A la documentació antiga hi

Fig. 3. Grup familiar construint un pou a la partida de Banyoles (Tivissa), Fons: Lluís Brull i Cedó (ACRE) . Registre: 9

consta el cap de Banyoles l'any 1153 —en documents posteriors se l'esmenta com a roca o quereta— i una torre, potser la mateixa que es va substituir pel castellet. Alhora el genèric *castellet* participa en la creació d'altres topònims amb el determinatiu Banyoles: la partida del Castellet de Banyoles, un jaciment arqueològic i una font, un bassotet segons el llibre *Tivissa*.³⁸

El nom Banyoles és més conegut pel castellet i per les restes del poblat ibèric. El castellet es degué construir a l'època medieval, probablement sobre una antiga torre de vigilància i control de l'Ebre i de les rutes que anaven del riu a Tivissa i d'allà a la costa mediterrània. Es troba en un altiplà i va adquirir el nom de les terres baixes de l'antic terme de Banyoles, a tocar o properes al riu, les més fèrtils, situades entre els límits dels termes de Móra la Nova i Ginestar. Posteriorment va donar nom a la partida de terra i, després de les troballes arqueològiques a principis del segle xx, a les restes del poblat ibèric.

Les referències més antigues del nom Banyoles apareixen a la donació de la batllia de Miravet l'any 1153. El llibre *Fulls d'història de la vila de Tivissa* remarca que “se cita *caput de Banyoles* (cap de Banyoles), però no la fortalesa” (p. 110), comentari que és fruit de la confusió entre la situació del cap de Banyoles i del castellet de Banyoles. El cap de Banyoles és el que actualment es coneix amb el nom de Roca de la Quereta —en altres èpoques Queretes de Banyoles— que s'endinsa en el riu i marca el límit entre els termes de Tivissa i Ginestar, igual com en el segle xii indicava els límits entre el terme de Tivissa i la batllia de Miravet a la qual pertanyia Ginestar.³⁹ En canvi, el castellet de Banyoles es troba prop de tres quilòmetres riu amunt dalt d'un extens pla situat sobre el riu, limitat pel barranc del Molló al nord i el barranc de Banyoles al sud. El terme de Banyoles es torna a documentar en el capbreu de Tivissa de l'any 1204, “campus Dambla qui est in Bainoles, et alius campus in Bainoles”.⁴⁰ L'any 1295 s'esmenta una torre de Banyoles

quan Guillem d'Entença estableix la carta de població de Banyoles amb el cavaller Pere Carbó⁴¹ de Tortosa. Aquesta torre, documentada encara el 1348,⁴² probablement estava situada al mateix lloc que el castell de Banyoles citat el 1402 quan el Consell de la Ciutat de Barcelona va acordar fer un camí de carró per transportar el blat.⁴³ En el capbreu dels Entença del segle XIV s'esmenta "lo loch de Banyoles" a la pàgina 50.

La documentació medieval es refereix a Banyoles com a lloc de terres fèrtils situat al costat d'una illa o *algira*. L'any 1306 Guillem d'Entença afegeix a la donació del lloc de Banyoles l'*algira dels Xueps*.⁴⁴ El terme de Banyoles era gran, amb diversos masos i un nucli central que podria estar situat en el Mas de Pino o en el mas de Tramuntà. Per les dades que s'extreuen de la guerra que mantenien amb els Entences, els templers l'any 1289 van cremar a Banyoles el mas d'en Fonollar⁴⁵ i "atacaren la vila de *Banyols*, a despit d'haver calat foch a un dels seus portals, no la pogueren ocupar y en la brega hi moriren dos homes. Tot lo terme de Banyols siguié talat".⁴⁶

Hi va haver una estreta relació entre Banyoles i l'Hospital de l'Infant Pere. Projectat l'any 1310 va rebre rendes per a la seva construcció i manteniment i es va acabar el 1343. Comptava amb possessions a tres partides i amb part dels fruits de dos masos de la *quadra* de Banyoles.⁴⁷ Per les transcripcions que va fer Antoni Novell de la llibreta de comptes de l'Hospital se sap que des del desembre de 1360 l'Hospital de l'Infant rebia les rendes del castell, lloc i terme de Prasdip i del lloc de *Banyols* —sempre utilitza aquesta forma. A les anotacions de l'any 1364⁴⁸ consta que l'Hospital en treia figues, vi, blat, oli i fesols, que hi tenia un alberg amb el seu celler i trull i una casa en venda. També hi ha anotades les visites de l'administrador a *Banyols* i els noms d'alguns dels seus veïns o treballadors (Bernat Mallorques, na Revulla i el seu marit Pere, i Guillemó Miravet), a més d'un jueu, albarder d'ofici, del qual no n'indica el nom.

El lloc de Banyoles sempre va estar poc habitat. Se sap pels fogatges dels anys 1496 i 1553 que *los masos de Banyoles* tenien 5 focs o cases. En el de 1515 n'hi consten sis perquè hi ha inclòs Joan Vernet del mas del Molló.

L'ALGIRA I VILANOVA

L'Algira i Vilanova són noms lligats històricament a Banyoles. L'actual partida de Vilanova, pluralitzat Vilanoves com sovint es fa amb els noms de moltes partides de terra,⁴⁹ és una plana de sènies de menys d'un quilòmetre quadrat, coneguda també per Plans de Vilanova, on hi ha el mas de Vilanova. Situada a la riba dreta de l'Ebre és l'única part del municipi de Tivissa *dellà lo riu*. Va esdevenir terme diferenciat probablement a partir del segle XV. El seu nom apareix per primera vegada en el fogatge de 1496.⁵⁰ Llavors tenia 17 focs o cases. Abans només hi ha esments documentals de l'Algira, dins del riu i davant del terme de Banyoles. *Algira* és una paraula d'origen àrab que significa *illa*. És una forma reduïda d'*algezira* o *algedira* que apareix en alguns documents. Les *algires* eren terres fèrtils molt valorades, fàcils de regar i enriquides amb els llims que arrossegaven les aigües.

La referència més antiga sobre aquesta illa és de l'any 1191, quan Albert de Castellvell va promoure la plantació de vinya a Banyoles i alhora va fer la donació de l'*algedira* o illeta dels Xueps a una família constituïda "por siete personas, pues sus nombres van acompañados casi todos del antropónimo *avin Xueb*" i d'una peça de terra de Banyoles

a sis musulmans.⁵¹ El nom d'aquesta família identificarà durant anys aquesta *algira*, una capella, una coma i un prat. El 1291 Arnau d'Artesia, cavaller i senyor de Garcia, fa testament i funda "la capella dels Xueps" en favor de Pere Carbó⁵² i en el capbreu dels Entença de mitjan segle XIV hi consta l'"Algira dels Xueus", la "Coma de Xueps" i el "Prat dels Xueps". Podria ser que aquesta *algira* fos la que l'any 1267 Berenguer d'Entença va vendre a perpetuïtat al mestre del Temple: "certa illa anomenada Algecira situada al terme de Tivissa"⁵³ i la mateixa que l'any 1291, durant la guerra entre els Entença i el Temple, fou saquejada i ocupada pels primers.

L'antiga Algira i la partida de Vilanova es corresponen. El llibre *Fulls d'història de la Vila de Tivissa* diu "creiem que tota o part de l'Illa Algecira continua essent del terme de Tivissa" i que "en l'actualitat deu estar compresa en la partida Vilanova".⁵⁴ Igualment el llibre *Tivissa. Un poble antic de la Catalunya Nova* diu que la partida de "Vilanova o Algecira" abans "era una illa que, per les variacions de l'Ebre, està unida, actualment, a terra ferma".⁵⁵

L'illa o *algira* situada al mig de l'Ebre es degué anar transformant a conseqüència de fortes riuades, fins a desaparèixer com a illa, passant a formar part de les terres de la riba dreta, entre els termes de Móra d'Ebre i Benissanet. Els actuals límits rectilinis de Vilanova poden ser fruit d'una acordada distribució de terres feta per equilibrar les conseqüències de la pèrdua de terra a les ribes. La desaparició d'illes, la destrucció dels límits i la pèrdua i el guany de terres obligava a establir nous límits que equilibrassin les propietats. La història de Vilanova està lligada a la tradicional inestabilitat de les ribes de l'Ebre. El nom Vilanova es podria haver creat en el segle XV, que és quan se cita per primera vegada en el fogatge de 1496.

La construcció dels embassaments riu amunt van controlar les aigües. Fins llavors les grans avingudes transformaven les zones planes. L'ímpetu de les aigües engrandia les finques, les dividia, les feia desaparèixer o creava galatxos. Les illes creixien, minvaven, s'unien entre si o a les terres veïnes, o desapareixien. Qualsevol canvi era una font de problemes. Per evitar les disputes amb els propietaris de les finques que engrandien per l'aportació de noves terres o per la propietat d'una nova illa enmig del riu, els *Costums de Tortosa*,⁵⁶ datats l'any 1272, ja establien que les finques que creixien per l'aportació de terra a causa de la força de l'aigua, la nova terra era del propietari de la finca que l'havia rebuda. També es mantenia en mans del mateix propietari si l'aigua dividia una finca, la convertia en illa i la mantenia en el seu lloc. Quan es formava una illa enmig del riu cada propietari de la riba veïna, de banda i banda del riu, tenia la seva part, però si estava més a prop d'una riba que de l'altra, l'illa passava a ser del propietari de la finca més propera.

La històrica, mortal i destructora riuada de l'any 1787 va deixar la partida de Vilanova sota les aigües. Totes les poblacions situades a la vora del riu en van patir conseqüències terribles. Se sap el nombre de morts i edificis caiguts en els pobles riberencs afectats, però de Vilanova no es coneixen (els seus habitants eren pocs, l'any 1818 tenia 4 cases), tot i ser-ho del terme de Tivissa, es degueren considerar veïns de Benissanet o de Móra, i el nombre de morts i de cases caigudes probablement va passar a l'estadística d'aquests dos pobles: Benissanet va tenir 53 morts i 275 cases caigudes, i Móra 9 morts i 104 cases caigudes, incloses les de l'actual terme de Móra la Nova.⁵⁷

RESULTATS I DISCUSSIONS

La presència musulmana en el terme de Tivissa es va mantenir més enllà de la conquesta cristiana de mitjan segle XII. Les dades que aporta la documentació indiquen que van continuar treballant les terres molts anys després. A Tivissa encara hi havia una trentena de cases musulmanes a finals del segle XV i a Vilanova els disset focs relacionats en el fogatge de 1496 són musulmans. En el capbreu de mitjan segle XIV es recorda que moltes de les terres de Darmós, Tartacó i Llaberia havien estat de moros i per altres documents se sap que a Banyoles s'hi van establir musulmans cinquanta anys després de la conquesta, potser desplaçats de les terres de secà. La permanència de comunitats musulmanes va ajudar que es mantinguessin alguns dels noms de lloc que havien creat: Darmós, Llaberia i l'Algira dels Xueps, o simplement l'Algira. Aquest darrer va desaparèixer, juntament amb l'illa que va originar el seu nom. També hem de considerar que van ser ells els qui van mantenir el nom mossàrab de Tartacó, tal com afirma Joan Coromines.

Dos dels topònims aquí tractats són d'arrel romànica: Banyoles i Vilanova. Banyoles, o Banyols, tal com apareix en alguns documents de l'època, apareix des dels inicis de la conquesta per definir un espai que molt probablement destacava per la presència d'aiguamolls. Les terres baixes properes al riu eren propenses a mantenir l'aigua del mateix riu quan anava crescut, de les pluges o del barranc de Banyoles. Aquesta circumstància va batejar l'àrea més propera al riu i les zones altes que el circumscriuen, com és el cas del Castellet de Banyoles i el jaciment arqueològic ibèric. Vilanova, l'altre topònim d'origen romànic, és més tardà, probablement del segle XV. Va passar a definir l'espai que es va crear a la dreta del riu com a conseqüència de les transformacions dels marges i de les illes del riu. Les causes foren les fortes avingudes d'aigua que van provocar la desaparició de l'Algira, a més del canvi de límits de les finques. Aquestes circumstàncies van originar l'única partida del terme de Tivissa situada a la dreta de l'Ebre. De tenir una illa fèrtil, l'Algira, al mig del riu, es va passar a tenir una partida de terra entre Móra i Benissanet. La construcció d'un o d'uns edificis en aquest nou espai degué ser la causa de la denominació de Vilanova.

El cas de Serra d'Almos és més discutible, no pas pel genèric *serra*, que aquí ha esdevingut part del topònim, sinó per *Almos*. Joan Coromines va estudiar el nom en diverses ocasions. De bon principi el va relacionar amb altres mossarabismes acabats en *-o* i *-os*, tot lligant el seu origen

"PER TREBALLAR
EN AQUEST CAMP
S'HA DE MENESTER,
NO NOMÉS LA
LLENGUA, SINÓ
TAMBÉ LA HISTÒRIA
I LA GEOGRAFIA EN
TOTES LES SEVES
BRANQUES, I ALTRES
CIÈNCIES QUE D'UNA
MANERA O ALTRA
HAN PARTICIPAT
EN LA CREACIÓ
DELS TOPÒNIMS
(BOTÀNICA,
GEOLOGIA,
ZOOLOGIA...)"

al mateix nom cèltic que va donar el castellà *olmo*. Anys més tard va establir una nova etimologia a partir del nom femení germànic *Almus*, el mateix que va originar el nom del poble *els Alamús* de la comarca del Segrià. El problema d'aquesta darrera opció és que Almos no apareix a la documentació fins el segle XIX; va lligat sempre a Serra, té clares similituds amb Darmós (Serra Darmós / Serra Dalmos) i són dos pobles separats per uns pocs quilòmetres. Caldria estudiar de nou l'origen del nom de la Serra d'Almos per desfer aquests dubtes.

No deixen de tenir interès les etimologies populars que generen els topònims aquí tractats. La imaginació davant d'un nom desconegut crea significats relacionats amb conceptes d'ús habitual (Llaberia / Lloberia, Darmós / d'Ermós, Almós o Almors / els Moros o Banyoles / banys), aspecte que no es pot deixar de banda si es volen conèixer tots els aspectes culturals generats pels nostres avantpassats.

CONCLUSIONS

L'interès per la toponímia de la Ribera d'Ebre i altres comarques riberenques és conseqüència del variat origen dels seus noms. La causa és la seva situació a les vores del riu Ebre i la presència i circulació de diverses cultures pel riu, sobretot la musulmana durant el seu llarg domini. Aquest aspecte s'ha pogut comprovar a partir dels topònims presentats en aquest treball d'origen divers (romànic, àrab o mossàrab), a més d'altres d'origen preromà aquí no tractats, com el de Tivissa. També s'ha vist que per treballar en aquest camp s'ha de menester, no només la llengua, sinó també la història i la geografia en totes les seves branques, i altres ciències que d'una manera o altra han participat en la creació dels topònims (botànica, geologia, zoologia...).

Aquest treball és només un modest segment de la línia que es pot seguir en els estudis d'onomàstica. En aquest cas els resultats parteixen principalment de fonts bibliogràfiques. Cal ampliar aquest i qualsevol estudi amb el buidatge, l'anàlisi i la divulgació de la documentació d'arxiu. Cada vegada hi ha més facilitats per fer-ho. Cal parlar amb els més grans per treure'n el que encara conserven a la memòria sobre el territori que coneixen. No només els noms propis, que és la idea primera d'aquestes demandes, sinó també tot allò que puguin dir sobre els diversos aspectes que el pas del temps fa desaparèixer. L'article fa esment a les enquestes que van fer Casacuberta i Coromines, a la documentació d'arxiu, a la col·laboració del mossèn de Capçanes, a les opinions d'altres erudits, a la presència d'homònims, a les variants gràfiques dels noms, a l'origen dels noms i els seus significats, als genèrics que han esdevingut noms propis, a les discrepàncies... Cal continuar i ampliar aquest camí.

FONTS CONSULTADES

Fons d'arxiu

Fogatge de 1496, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Consell de Cent, 1B XIX-13, s/n.

Fogatges de 1515 i 1553, Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Patrimoni, Mestre Racional, 2968 i 2597.

Llevador de les rendes i drets que rep el duc de Cardona de la vila i terme de Tivissa, any 1556, L-19/1031, Arxiu Medinaceli.

Fonts bibliogràfiques

- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB). Editorial Moll, Palma. 10 volums.
- ANGUERA TERRÉ, Montserrat (2001): “La Serra d’Almos, Darmós i Llaberia”, *Miscel·lània del CERE* 16: 21-34.
- BALARI JOVANY, Josep (1964): *Orígenes històrics de Catalunya*. Instituto Internacional de Cultura Románica (1a edició: 1899).
- BRU BORRÀS, F. Màrius (2010): *Fulls d’història de la vila de Tivissa i del seu territori antic*. Ajuntament de Tivissa. Edició facsímil del llibre publicat l’any 1955 per Aymà Editors. Pròleg d’Ezequiel Gort.
- CARRERAS CANDI, Francesc (1904): “Entences y templers en la montanyes de Prades (1279-1300)”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 13: 217-257.
- COROMINES, Joan (1965): *Estudis de toponímia catalana*, 2 volums. Editorial Barcino.
- (1972): *Tópica hispérica*, 2 volums. Editorial Gredos.
- (1974): *Lleures i converses d’un filòleg*. Club Editor.
- (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), 9 volums. Curial Edicions Catalanes.
- (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*, 8 volums. Curial Edicions Catalanes.
- Costums de Tortosa* (1996): edició crítica de J. Massip, Fundació Noguera.
- COT MIRÓ, Artur (2000): *Els Guiamets. Des dels orígens a la plenitud municipal (1343-1800)*. Edició de l’autor.
- DOMINGO, Carles (1997): *Els noms de les formes del relleu*. Societat d’Onomàstica, Institut Cartogràfic de Catalunya.
- FONT RIUS, José M. (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. CSIC. 3 volums.
- IGLÉSIES, Josep (1987): *La població de les vegueries de Tarragona, Montblanc i Tortosa, segons el fogatge de 1496*. Associació d’Estudis Reusencs.
- GORT JUANPERE, Ezequiel (2003): *Història de Falset*. Rafael Dalmau Editor.
- MOLL, Francesc de B. (1982): *Els llinatges catalans*. Editorial Moll, Palma.
- MORAN, Josep; BATLLE, Mar; RABELLA, Joan Anton (2002): *Topònims catalans. Etimologia i pronúncia*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- MOREU-REY, Enric (1999): *Els nostres noms de lloc*. Editorial Moll, Palma.
- Nomenclátor que comprende las poblaciones, grupos, edificios, viviendas, albergues... de España* (1867): Junta General de Estadística, vol. IV, p. 668-669.
- NOVELL BOFARULL, Antoni (1992): *Documents de l’Hospital de l’Infant Pere*. Ajuntament de Vandellòs i l’Hospitalet de l’Infant.
- PALET PLAJA, Teresa; ROMERO TALLAFIGO, Manuel (1987): *Capbreu de la baronia d’Entença. Introducció històrica i estudi lingüístic (s. XIV)*. Diputació de Tarragona. Capbreu de 1344 a 1358 i d’un altre més breu de l’any 1204.
- PAYRÉ, Didier (2003): *Toponymie de Nyer*. Réserve Naturelle Volontaire de Nyer, editat en CD.

- ROMERO TALLAFIGO, Manuel (1977): "El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla): años 1173-1324". Universitat de Sevilla: *Historia. Instituciones. Documentos* 4: 515-582.
- ROMERO TALLAFIGO, Manuel; PALET PLAJA, Teresa (1991): *Les nostres arrels. Documents de la baronia d'Entença*. Ajuntament de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant.
- Tivissa. *Un poble antic de la Catalunya Nova* (1984): Biblioteca Mestre Cabré, Tivissa.
- VIRGILI, Antoni (2001): *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212)*. Fundació Noguera.

NOTES

1. A. Cot, *Els Guiamets. Des dels orígens a la plenitud municipal (1343-1800)*, p. 30.
2. J. Coromines, *Onomasticon*, vol. IV, p. 9.
3. DCVB són les sigles del *Diccionari català-valencià-balear* utilitzades en aquest escrit.
4. F.M. Bru, *Fulls d'història...*, p. 11.
5. T. Palet i M. Romero, *Capbreu de la baronia d'Entença*, p. 21.
6. F.M. Bru, carta de Manuel Vinyes, rector de Capçanes i Marçà, de l'11 de maig de 1951, p. 11-12.
7. Informació amablement facilitada per Joan Ramon Vinaixa de Benissanet.
8. Arxiu Històric de Tarragona, notari Josep Serrano de Aparicio, escriptures de 1778-1779. Informació facilitada per Joan Ramon Vinaixa.
9. J. Coromines, *Onomasticon* vol. II, p. 161-162 i vol. VII, p. 198.
10. D. Payré, *Toponymie de Nyer*, p. 128.
11. Cites aportades amablement per Joan Ramon Vinaixa.
12. Agraïco les orientacions i aportacions de Gerard Mercadé, director de l'ACRE en la recerca de referències de la premsa escrita.
13. Pere Català, *Els castells catalans*, Rafael Dalmau Editor, vol. IV, 1973, p. 512.
14. Addició dels curadors, atès que F. Màrius Bru va aturar l'escriptura d'aquests fulls cap a l'any 1921.
15. DCVB i C. Domingo, *Els noms de les formes del relleu*, p. 39 i 87-88.
16. E. Moreu-Rey, *Els nostres noms de lloc*, p. 37-38.
17. *Fulls d'història...* p. 11 i referència bibliogràfica de la p. 12. Francesc de Borja Moll es refereix també a *Almor o el Mor*, nom d'un agregat del municipi de Sant Ferriol (Garrotxa).
18. L. Vilaseca, *El poblado ibérico de la Serra de l'Espasa, Capçanes. Materiales arqueológicos*. Instituto de Estudios Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Centro Comarcal de Reus, 1958, p. 30.
19. J. Coromines, *Onomasticon*, vol. II, p. 55 i 161-162.
20. *Miscel·lània del CERE* 16 (2001), p. 21.
21. F.M. Bru, *Fulls d'història...*, p. 158.
22. Arxiu Medinaceli, *Llevador de les rendes i drets que rep el duc de Cardona de la vila i terme de Tivissa*, any 1556, f. 423v.
23. M. Romero, T. Palet, *Les nostres arrels*, 68-69, nota 59.
24. E. Gort, *Història de Falset*, p. 22.
25. J. Coromines cita "las penyas de Llaberia" en un document de l'any 1195 resumit per Eduard Toda (*Onomasticon* V, p. 23).
26. J.M. Font Rius, *Cartas de población...*, vol. II, p. 760.
27. Una fotografia d'aquest document a: <<http://www.vandellos-hospitalet.cat/el-municipio/historia>>
28. A. Virgili, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212)*, p. 281-282, nota 2.
29. T. Palet i M. Romero, *Capbreu de la baronia d'Entença*, p. 22, 42, 49.
30. F.M. Bru, *Fulls d'història...*, 2010, p. 11.

V. Castellvell

31. J. Coromines, *Onomasticon*, vol. V, p. 23-24.
32. J. Coromines, *Estudis de toponímia catalana*, vol. I, p. 266.
33. J. Coromines, *Diccionari etimològic...*, vol. 9, p. 9.
34. J. Coromines, *Onomasticon*, vol. V, p. 23.
35. J. Balari, *Orígenes històrics de Catalunya*, Barcelona, 1899.
36. E. Moreu-Rey, *Els nostres noms de lloc*, p. 55.
37. J. Coromines, *Onomasticon*, vol. II, p. 221.
38. *Tivissa. Un poble antic...*, p. 291.
39. En el capbreu de 1660 s'indica en dues ocasions els límits: "les Queretes de Banyoles" i "la serra de la Quereta que hi ha un molló", *Fulls d'història...*, p. 236.
40. T. Palet i M. Romero, *Capbreu de la baronia d'Entença*, p. 21.
41. M. Romero i T. Palet, *Les nostres arrels*, p. 46. La carta de població no s'ha pogut consultar a causa del seu mal estat.
42. M. Romero i T. Palet, *Les nostres arrels*, p. 63.
43. F.M. Bru, *Fulls d'història*, p. 110.
44. M. Romero i T. Palet, *Les nostres arrels*, p. 67.
45. "Prop de Banyoles, els Fonollar, castellans de Tivissa, tenien unes terres que encara al segle XVII i XVIII s'anomenaven d'En Fonollar" (Romero1991: 92).
46. F. Carreras, "Entences y templers...", p. 245.
47. F.M. Bru, *Fulls d'història*, p. 167.
48. A. Novell, *Documents de l'Hospital de l'Infant Pere* extrets de l'ACA, vària, núm. 360-367.
49. En alguns escrits va precedir d'article: "la Vilanova", "les Vilanoves".
50. J. Iglésies, a *La població de les vegueries...*, situa Vilanova a Móra la Nova, p. 247.
51. M. Romero 1977: 17, 61.
52. M. Romero 1977: 66.
53. F.M. Bru 2010, p. 370.
54. F.M. Bru 2010: 145.
55. *Tivissa. Un poble antic...*, p. 29.
56. *Costums de Tortosa*, p. 475.
57. F.M. Bru, *Fulls d'història...*, p. 241, 245, 269-270, 309.